

Szívós Mihály

Kutatási idő és hatékonyság¹

BEVEZETÉS

A hazai kutatási és oktatási rendszerben az elmúlt másfél évtizedben több jelentős változás is lezajlott. Jelen tanulmány e változásokhoz kapcsolódóan egy elhanyagolt területet kíván nagyító alá venni: a kutatásra fordítható munkaidő alakulását a felsőoktatás és a kutatás szférájában, és ehhez kapcsolódóan a kutatás hatékonyságának néhány aspektusát. A kutatási munkaidő mennyisége változásának vizsgálatát, noha kedvező alakulása igen fontos lenne a tudományokhoz és a technológiai fejlődéshez kapcsolódó célok teljesüléséhez, tudomásom szerint még senki nem tűzte napirendre. Amikor az erősödő nemzetközi technológiai verseny, az Európai Kutatási Térségbe való további integráció miatt, és az Európai Unió belüli, de keretprogramokon kívüli tudományos együttműködés folytán, továbbá a tudásalapú társadalom ambiciózus programjából következően még több elvárást támaszt a kutatókkal és a kutatással foglalkozó egyetemi oktatókkal szemben – még több megrendelést adnak nekik és még több innovációt várnak el tőlük –, akkor fokozottan indokoltnak tűnik a kutatásra fordítható munkaidő csökkenésének tényével és ennek következményeivel foglalkozni. Ilyen körülmények és elvárások között a csökkenés végső soron anakronisztikus és ezért nagyon aggasztó jelenség.

Az empirikus kutatások² során készített interjúk alanyai egyöntetűen arról számoltak be, vagy tényleírásaikból egyértelműen arra lehetett következtetni, hogy a kutatásra fordítható munkaidejük az elmúlt évek során folyamatosan, olykor radikálisan csökkent. Ez a tendencia a jelenlegi körülmények között, különösen az egyetemeken, de még a kutatóintézeteknél is folytatódni látszik³, több okból kifolyólag, melyeket majd részletezni fogok. Az általános trenddel ellentétben néhány helyen – főleg intézeti kutatóhelyen

¹ E tanulmány az MTA–PE–BME Regionális Innovációs és Fejlesztési Hálózati Kutatócsoport kutatási programja keretében készült el. Az alapjául szolgáló empirikus vizsgálatokat részben két OKTK kutatás, A hazai kutatásszervezés problémái a legújabb tudomány-szociológiai irányzatok tükrében, valamint az Új stratégiák és régi dilemmák című kutatási projektek, részben pedig A vidéki tudáscentrumok régiófejlesztő hatása című OTKA kutatás keretében végeztem el.

² A tanulmány alapjául szolgáló empirikus kutatás elsősorban mélyinterjúk elkészítését jelentette. Ezt egészítette ki statisztikai adatok, valamint az egyetemek által adott összefoglalók elemzése. A három kutatás során több mint kilencven mélyinterjút készítettem. Az interjúalanyok nagy többsége a kutatás világában irányító – tanszékezetű, intézetvezetői, vagy kutatási ügyekért felelős dékánhelyettesi, vagy rektorhelyettesi – pozíciót töltött be. Ezúton is köszönetet mondok azért, hogy időt áldoztak e beszélgetésekre, miként köszönettel tartozom annak a sok kutatónak, akik konferenciák és más rendezvények keretében, szüneteiben rendelkezéseimre állva beszámoltak a kutatás világában szerzett tapasztalataikról.

³ „Az átszervezések során feltétlenül figyelemmel kellene lenni arra is, hogy a kutató nem hétfőtől péntekig, naponta 8h-tól 16 h-ig dolgozik, hanem pillanatnyi tudományos problémájától függően, teljesen rapszodikus időbeosztás szerint, akár éjszakába és a hétvégekre nyúlóan is. Ezt csak akkor teheti, ha szociális körülményei kiegyensúlyozott életet biztosítanak számára, ami megsokszorozza alkotó erejét!” (Jermy 2007, 649.) A hétfői és éjszakai munka, pontosabban túlmunka, teljesen megszokott a kutatás világában.

és vállalati kutatóhelyen – talán előfordulhatott, hogy nőtt a kutatásra fordítható órák száma, de ezek jelenleg elszigetelt jelenségeknek számítanak.

A kutatási idő témája körül mutatkozó viszonylagos adathiány ugyancsak arról árulkodik, hogy eddig elhanyagolt ügyről van szó. Mivel senki sem kívánta különösképpen nyomon követni a kutatásra fordítható idő alakulását, ezért nem is szorgalmazták az ezzel kapcsolatos adatgyűjtést. Mindez egy jó ideig nem látszott problémának, de napjainkra a helyzet megváltozott.

A KUTATÁSI IDŐ CSÖKKENÉSÉNEK FOLYAMATA

A kutatási idő csökkenését a rendszerváltás óta eltelt tizenhét év alatt több tényező váltotta ki. Önmagában az sem tett jót a kezdeti időszakban, s erre itt érdemes emlékeztetni, hogy közvetlenül a rendszerváltás utáni években a kutatás és az innováció korántsem kapott olyan hangsúlyt, mint most, sőt olyan nézetek is megjelentek a nyilvánosságban, de a döntéshozók körében is, hogy a továbbiakban a kutatást és a fejlesztést is leginkább a piac önszabályzó mechanizmusai fogják irányítani. Az Európai Unió keretprogramjainak a kelet-európai tagjelölt-országokra való kiterjesztésével ez a nézet fokozatosan, de végül is elég rövid idő alatt háttérbe szorult. Ennek ellenére a kutatási munkaidő apró lépésekben való folyamatos csökkenése a kilencvenes évek második felétől kezdve tulajdonképpen állapottá vált.

A rendszerből fokozatosan eltűnt a választás lehetősége is, amely korábban, a kevésbé feszített körülmények között még megvolt: tudniillik a választás abban az értelemben, hogy az egyetemi oktató inkább dönthetett arról, hogy az egész munkaidőn belül az oktatás mellett fennmaradt óráit mire fordítja, tényleges kutatásra, vagy az oktatáshoz való alaposabb felkészülésre, szakismereteinek bővítésére.⁴ Az oktatási feladatok halmozódása a kezdeti időszakban egyaránt érintette az oktatási felkészülési időt és a kutatásra fordítható időt. A felkészülési idő csökkenése, illetve a hatékonyságának növelése azonban elérkezett a határaihoz. A szükséges idő elvonása a továbbiakban már csak a szakmai műveltség kiépítéséhez és az ezzel szoros összefüggésben álló kutatáshoz szükséges idő rovására történhetett. Ugyanakkor a kutatásra készítő motivációk nem gyengültek, mert a kibontakozó pályázati rendszer feltételei mellett a több hullámban lezajlott létszámleépítések is világossá tették, hogy a nagyobb kutatási teljesítmény és a velejáró előléptetések, illetve a fokozatszerzések nagyobb védeltséget eredményeznek az egyes oktatók számára. Ez a folyamat a hatékonyság növelésének egyik, drasztikus formája volt.

Tekintve, hogy a tudományos kutatások többsége még mindig a felsőoktatási rendszer keretfeltételei között valósul meg⁵ és az évi összes publikáció nagyobb része még mindig ebből a szektorból származik (abban a tág értelemben is, hogy az akadémiai kutatóintézetek munkatársainak mintegy fele – FÁBRI 2006, 1266⁶ – szintén részt vesz a felsőoktatásban), és mivel az oktatási időt és a közvetlenül hozzátartozó tevékenységeket is erős szabályozások védik, akárcsak az adatszolgáltatás formáit, továbbá bizonyos, általában nem csekély mértékű pályázati tevékenységet kell

⁴Legutóbb Lovász László akadémikus, az ELTE Matematikai Intézetének igazgatója tette szavá azt, hogy az egyetemi oktatóknak több kutatási időre lenne szükségük, illetve hogy nagyobb átjárhatóságot kellene biztosítani a kutatóintézetek és az egyetemi kutatóhelyek között (ÖTVÖS 2007).

⁵A felsőoktatási kutatóhelyek száma – 1566 – még mindig jelentősen meghaladja a többi kutatóhely együttes számát – 950 (kutató-fejlesztő intézet és egyéb kutatóhely 201, vállalkozási kutató-fejlesztő hely 749) (KSH 2006, 6).

⁶A szerző szerint a kutatóintézetek minősített kutatóinak „közel fele” vesz részt a felsőoktatásban.

fenntartani az intézmények, valamint a folyó és leendő kutatások finanszírozása végett, ezért indokoltan feltételezhető, hogy az egyetemi oktatók és kutatók a horizontjukon megjelent és megjelenő újabb és újabb kötelezettségek időigényét az egyáltalán nem, vagy alig védett kutatási idő rovására kénytelenek teljesíteni. Ezért feltételezem, és a megkérdezettek válaszai is ezt támasztották alá, hogy bár az oktatási előkészületekre fordított idő is csökkent a vizsgált időszakban, az időelvonások nagy része mégis leginkább a kutatásra fordított és fordítható időmennyiséget érintette.

A vizsgált időszakban talán a legjelentősebb pozitív változás az, hogy a vállalati kutató-fejlesztő helyeken dolgozó kutatók létszáma jelentősen növekedett (KSH 2006, 6).⁷ Bár erre a csoportra a felméréseim nem terjedtek ki, okkal feltételezhető, hogy munkaidejüknek nagyobb részét ténylegesen kutatásra tudják fordítani. Kivételt képezhetnek ezek közül az egyetemi környezetbe mélyen beágyazott vállalati finanszírozási kutatóhelyek, melyeknek kutatói részt vesznek az egyetemi oktatásban is. Ez a pozitív változás azonban az érintett kutatók viszonylagosan kis száma miatt nem tudta ellensúlyozni azt a kutatásiidő-csökkenést, amely a többi kutatóhelyeken dolgozó kutatók kutatási idejének alakulásában kirajzolódott.

A rendszerváltás utáni tizenhat évben az alábbi fejlemények járultak hozzá lényeges mértékben a kutatási idő csökkenéséhez az egyetemi oktatók és az oktatással is foglalkozó kutatók körében.

A HALLGATÓI LÉTSZÁM NAGYMÉRVŰ EMELKEDÉSE

A hallgatói létszámok a rendszerváltás után kezdtek emelkedni, és 2004-re már országos szinten megnégyszereződött az egyetemekre és főiskolákra felvett hallgatók száma. Ez önmagában a közvetlen oktatási idő és a hozzá közvetlenül kapcsolódó tevékenységek idejének olyan megnövekedését idézte elő, hogy lehetetlen volt munkaidőben ugyanannyit kutatni, mint korábban, illetve a kutatási tevékenység már mélyen túlnyúlt minden, még hivatalosnak tekinthető munkaidőn. Ez a változás kiemelkedő mértékben járult hozzá a kutatásra fordítható munkaidő csökkenéséhez. Egy felmérés szerint, amelyet 1999-ben a Budapesti Műszaki Egyetemen végeztek el, az oktatóktól „kapott jelzések szerint e folyamat olyan nagy mértékben megnövelte a szakembergárda oktatási megterhelését, hogy igazából nem is maradt idő a kutatásra, a kísérletekre, a mérésekre” (DÉVAI–KERÉKGYÁRTÓ–PAPANÉK–BORSI 2001, 468).

Az egyes karokon és szakokon a létszámnövekedés természetesen különböző volt, és így egyenlőtlenségek keletkeztek a kutatási munkaidő csökkenését tekintve. Egészében véve azonban a létszámváltozástól kevésbé érintett szakokon is bekövetkezett a kutatásra fordítható idő csökkenése. Emellett e szakok oktatóinak és kutatóinak időfelhasználásában is érvényesült a létfenntartási nehézségek következtében vállalt kiegészítő oktatási tevékenységek és más, kereső melléktevékenységek hatása.

AZ EGYETEMEKEN ÉS FŐISKOLÁKON MUTATKOZÓ HELYHIÁNY

A hallgatói létszám radikális növekedésének velejárája volt az egyetemeken és főiskolákon kialakuló helyhiány. Az oktatói szoba számos helyen véglegesen megszűnt kutatószoba is lenni, mert eredeti funkciója egy részének megtartása mellett egyszerre vált szemináriumi teremmé és konzultációs helyiséggé. Ugyancsak helyhiány mutatkozott

⁷A vállalati kutatóhelyeken foglalkoztatott kutatók létszáma a 2004-es 6704 főről 2005-re 7393 főre nőtt.

a könyvtárakban és a gyakorlati oktatás helyiségeit tekintve. Az egyetemi oktatókat közvetlenül érintő helyhiányt különösen a fővárosban volt nehéz enyhíteni, és bár jelentős építkezések történtek, az ezzel kapcsolatos problémák még korántsem szűntek meg.

A kutatást sújtja az ezt közvetlenül kiszolgáló épületek elavultsága és szűkösége is, ami az egyetemek és az ipar, a szolgáltató szektor és a mezőgazdaság közötti jobb együttműködés elé is korlátokat állít. E téren egyes jelenlegi fejlesztések ígéretesek, és komfortjukkal feltehetően egyszerre növelik a tisztán kutatásra fordított időt és a kutatás hatékonyságát.

A PÁLYÁZATI TEVÉKENYSÉG BEVEZETÉSE ÉS ELAPRÓZÓDÁSA

Részben egy már megindult folyamat teljeseedett ki azzal, hogy több hazai alapítvány is létesült a rendszerváltás körül és közvetlenül utána a tudományos kutatások pályázati jellegű támogatására. Ez a folyamat kétségtelenül a szükséges minőségi verseny alapfeltétele volt. Az uniós gyakorlat itt is fontos ösztönző szerepet játszott, hiszen a rendszerváltással az is nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország az Európai Unióba, akkor még az Európai Közösségekbe tart. Az alapítványok túlterheltsége miatt azonban, amit jelentős részben a pályázati pénzekkel támogatott egyetemek, főiskolák és kutatóintézetek forrásigényei okoztak, viszonylag kevés kutató kapott kiadós támogatást, illetve a kapott támogatás mindinkább a kutatási infrastruktúra korszerűsítését és fenntartását, valamint a kutatás járulékos költségeinek a fedezését szolgálta, és egyáltalán nem, vagy alig enyhítette a kutatók egzisztenciális problémáit, következésképpen a munkaidő gondjait sem.

Megjelent a „megélhetési pályázás” formája, ami egyszerre jelentette a kutatóintézet⁸ vagy egyetem vagy főiskola létfenntartását a kutatási pénzek egy jelentős részének elvonásával (a villanyszámla és más alapköltségek fedezése céljából), a szűkebb értelemben vett munkahely (tanszék, intézet) kutatóhelyként való létfenntartását, az egyetemi oktatónak mint kutatónak az eszközökkel való ellátását, de még bizonyos fókig a saját egzisztenciájának fenntartását is. A pályázati tevékenység elaprózódása azáltal következett be, hogy a sok jelentkező miatt az alapítványok rendelkezésére álló keretösszegeket szélesebben terítették, azaz több pályázó között osztották fel.⁹ Pályázni pedig kellett, mert az oktatóktól és kutatóktól ezt erősen megkövetelték az anyaintézmények érdekei. Az egyetemi oktatók és a kutatók oldalán ez a pályázati tevékenység és az adminisztráció növekedését jelentette, és ez ismét csak a kutatási idő rovására ment.¹⁰

A Széchenyi Professzori Ösztöndíj első változatának bevezetése a kilencvenes évek második felében már jól jelezte a tudás és a kutatási felkészültség értelmében vezető egyetemi oktatók körében kialakult időgazdálkodási problémákat. A kutatási idejük radikálisan lecsökkent, mert több munkahelyen is oktattak, és így tevékenységük szétaprózódott. A létfenntartási nehézségek miatt vállalt elkötelezettségeik folytán

⁸„Ezúttal azt szeretném hangsúlyozni, hogy a reformjavaslatnak az intézetek alapfinanszírozását szorgalmazó pontja döntően fontos. Az alapfinanszírozást akár a pályázati alapok csökkentése árán is biztosítani kell.” (Jermly 2007, 649.) A pályázati rendszeren keresztül zajló „létfenntartási” vagy „megélhetési pályázás” gyakorlatát sokan elutasítják.

⁹Az OTKA által évente közölt pályázati (tematikus és ifjúsági pályázatokról szóló) adatok alapján 15 év átlagában (1991–2005) a pályázati sikeresség 51 %-os. Ez az utóbbi három évben már 50 százalék alatt van (három év átlagában 39 %), ami alighanem nemcsak a források szűkülésének tudható be, hanem az Alapítvány változó elosztási politikájának is. Forrás: OTKA Hírlevél Különszám 1992–2006.

¹⁰A pályázatokkal kapcsolatos és egyéb, a források biztosítását szolgáló adminisztráció nemcsak Magyarországon vesz el sok időt az egyetemi oktatóktól: „Egy német egyetemi professzor olykor több időt tölt el azzal, hogy kérelmeket ír, hogy új eszközöket kapjon, mint azzal, hogy a laborban a kutatásán dolgozzon.” (DWORSCHAK 2007, 155.)

jelentősebb oktatási programokat nem tudtak elindítani, és nem tudtak belevágni hosszabb kutatási projektekbe sem. Az idejük csökkenéséhez hozzájárult az akkori pályázati rendszer szétforgácsoltsága, elaprózottsága is, mivel a benne való részvételük ismét csak munkaidőt emésztett fel. Az említett ösztöndíj jelentős összege, a pályázati vállalások négyéves futamideje és a mellékfoglalkozások eltöltése egy négyéves időszakra valóban lehetővé tette azt, hogy nagy ívű oktatási és kutatási vállalkozásokba kezdjenek és azokat végig is vigyék. Ez az ösztöndíjforma egy felismert problematikus helyzetre adott megfelelő válasznak bizonyult, mely számos előnyt hozott magával. A teljesítményelvű támogatás e radikális formája viszont azzal a jelentős hátránnyal járt, hogy a díjazottak helyzete a kimaradtak körében erős irigységet váltott ki, ami még világosan jelezte a régi, egyenlősítő szemlélet érvényesülését, s ez a teljesítményarányos bérezés bevezetését is akadályozta.

A pályázati rendszer azonban nemcsak közvetlenül az oktatóktól vesz el időt, hanem a hallgatóktól is, és hozzájuk kapcsolódóan az egyetemi oktatóknak és az oktatással is foglalkozó kutatóknak ismét csak többletterhek támadnak, hiszen átnézik és javítják a munkaterveket, megírják az ajánlásokat, míg a másik oldalon bírálóként elvégzik a pályázatok értékelésének felelős munkáját.¹¹

AZ ÁTFINANASZÍROZÁS JELENSÉGÉNEK TERJEDÉSE

A létfenntartási pályázásnak az az említett aspektusa, hogy az anyaintézmény költségvetését kutatási pénzekből rendszeresen, a normál rezsiköltséget messze meghaladóan meg kellett támogatni, az átf finanszírozás gyakorlatához vezetett. Az átf finanszírozás során az egyetemi oktató ma kutatási pályázati tevékenységével – és valójában többnyire az idevágó kutatási tevékenységével is – nem vagy nemcsak a kutatást szolgálta és szolgálja, hanem az alulfinanszírozott felsőoktatási rendszer működőképességének fenntartását is. Ez még ma is a kutatásra fordítható munkaidő csökkenésének jelentős forrása. A Budapesti Műszaki Egyetemen végzett, fentebb idézett felmérés szerint az oktatók már 1999-ben szóvá tették, hogy „kutatási bevételeik jelentős részét az oktatásba forgatják vissza, ebből vásárolnak berendezéseket, eszközöket, az oktatásban felhasználásra kerülő anyagokat” (DÉVAI–KERÉKGYÁRTÓ–PAPANÉK–BORSI 2001, 466–467).

Bár a felsőoktatási kutatóhelyek száma a 2000-tól 2004-ig tartó növekedés után 2005-ben csökkent (KSH 2006, 6), és gyarapodott a vállalati és költségvetési kutatóhelyek száma, ez a változás az előbbi kutatóhelyek továbbra is fennálló túlsúlya miatt (2005-ben 749 vállalati kutatóhely volt, szemben az 1566 felsőoktatási kutatóhellyel – uo.) nem jelenthet olyan lényeges változást, hogy a kutatói szféra egészében trendfordulót feltételezhetnénk a kutatási idő tekintetében.¹²

¹¹Az utóbbi hét évben az OTKA-hoz benyújtott tematikus és ifjúsági pályázatok száma stabilizálódott, illetve nagyon enyhén növekvő tendenciát mutat: 1999, 1198; 2000, 1169; 2001, 1159; 2002, 1181; 2003, 1218; 2004, 1251; 2005, 1321. Ez azt jelenti, hogy a kutatók közössége bemeé, hogy milyen esélyek vannak, és ezt elfogadta. Az odaítélt pályázatoknak a legutolsó három évben mutatkozó csökkenő aránya ezt a spontán kialakult konszenzust látszik félretolni. Forrás: OTKA Hírléveli Különszám 1992–2006.

¹²„A teljes munkaidejű dolgozóra átszámított létszám 413 fővel, 1,8%-kal több, mint 2004-ben volt. Ez egyrészt a tényleges létszám növekedésének, másrészt annak következménye, hogy a kutatással, fejlesztéssel foglalkozók munkaidejük nagyobb hányadát fordították erre a tevékenységre.” (KSH 2006, 6.) Véleményem szerint a szerző elhamarkodottan következtet ezekből az adatokból a kutatási idő növekedésére, mert 1) a teljes időre bejelentés még egyáltalán nem jelenti, hogy a bejelentett személy valószínűleg is több időt fordíthat kutatásra; 2) ez a kis csoport nem egészen egy százalékát teszi ki a kutatással foglalkozók teljes létszámának, tehát esetlegesen javuló helyzete a fő trendeken nem változtat. Az ilyen változás csak egy szükséges, de korántsem elégséges feltétel a kutatási idő növekedéséhez.

Ráadásul a vállalati finanszírozású kutatóhelyek egy része az egyetemeken, vagy azok közelében helyezkedik el.

A KUTATÁSI KISEGÍTŐ SZEMÉLYZET RÉSZLEGES LEÉPÍTÉSE

A több hullámban megvalósuló leépítések egy részében, hogy a fokozattal rendelkező oktatókat és kutatókat kíméljék, a kutatási segédszemélyzetet bocsátották el, illetve a későbbiek folyamán nem vettek fel újakat, amikor a kutatási tevékenység bővítésének igénye ezt szükségessé tette volna. A segédszemélyzet munkájának jelentős része magára a kutatókra hárult, amit legfeljebb csak alkalmilag enyhíthetett az, hogy egy jelentősebb támogatásból finanszírozott kutatás idejére felvehettek valakit e kisegítő munkák elvégzésére. Ez a tendencia még 2005-ben is folytatódott, amikor nem csökkent, de nem is nőtt lényegesen a kutatók létszáma, de a segédszemélyzet létszáma 1,2 százalékkal, a fizikai dolgozóké pedig 6,5 százalékkal tovább csökkent, azaz eltolódás ment végbe a kutatási segédszemélyzet rovására.¹³ A fentebb idézett 1999-es, a Budapesti Műszaki Egyetemre kiterjedő vizsgálat ugyancsak említette már akkor a kutatási segéderő létszámának csökkenését (DÉVAI–KERÉKGYÁRTÓ–PAPANÉK–BORSI 2001, 465).

A MEGNÖVEKEDETT ADMINISZTRÁCIÓS TERHEK

A kisegítő személyzet és a titkárságok létszámának csökkenése, illetve kisebb tanszékek esetében teljes megszüntetése önmagában is jelentősen emelte az egyetemi oktatók adminisztrációs terheit. A kutatási pénzt a kutatás segédeszközeibe beruházó sikeres pályázó most már maga válhatott – ideiglenesen ugyan – anyagbeszerzővé, és tanulhatott bele az egész közbeszerzési eljárási folyamatba, ismét csak a kutatás helyett.

A hallgatói létszám növekedése önmagában is az adminisztrációs terhek növekedését okozza. De a hallgatókkal kapcsolatos adatszolgáltatás új igényei mellett más új adatkérések (például a kutatási nyilvántartás), az adminisztrációs terhek kis lépésekben, de mégis szinte folyamatosan megvalósuló növekedését eredményezték. Elég itt arra a jelentős, fentebb már említett adminisztrációs teherre gondolni, amit az egyetemi hallgatók pályázati tevékenységének tanári támogatása jelent az egyetemi oktatók és az oktatásban résztvevő kutatók számára (tanácsadás, a munkatervek értékelése, az ajánlások megírása stb.).

A hosszantartó létszámstop is azt eredményezte, hogy a legtermékenyebb korban levő érett kutatók nem tudták a rájuk háruló adminisztrációs terhek egy részét megosztani, illetve áthárítani a következő, fiatalabb nemzedékre.

AZ EGYETEMI OKTATÁSI ÓRASZÁM MEGEMELÉSE

Az egyetemi oktatói óraszám egyszeri megemelése természetesen nem csak az emelés mértékével csökkentette a kutatásra fordítható időt. Két órával többet tanítani hetente értelemszerűen – az előkészületekkel és egyéb kapcsolt teendőkkel, nem utolsósorban az adminisztrációval együtt – legalább négy, de inkább annál több órányi többletmunkát

¹³„2005-ben a kutatási-fejlesztési tevékenységgel 49 723 fő foglalkozott, 0,2 %-kal több, mint az előző évben. Az összlétszámon belül a kutatók száma 3,2 %-kal emelkedett, a segédszemélyzeté kisebb (2,4 %-kal), az egyéb fizikai és nem fizikai dolgozóké jelentősebb mértékben (6,5 %-kal) csökkent.” (KSH 2006, 5.)

jelent, ami ismét csak tartósan, hosszú távra kihatóan csökkentette a kutatásra fordítható időt.

A jelenlegi heti óraszám meghaladja azt az átlagot, ami a fejlett országok egyetemi oktatásában szokásos.¹⁴ Ez hátrányos versenyhelyezetet jelent, és az alacsonyabb finanszírozási szint miatt ez még nehezebben ellensúlyozható.

AZ ÚGYNEVEZETT „BOLOGNA-FOLYAMAT” ÉS A TANTERVEK KIDOLGOZÁSA

Egyelőre egyszeri esetnek bizonyult, de az érdekelteknél a kutatásra fordítható munkaidő jelentős csökkenését jelentette az új oktatási tervek hosszan elnyúló kidolgozása, a különféle változatok újólagos átdolgozása, és ismét csak a MAB-nál való pályázás folyamata. Megszaporodtak az ezzel összefüggő tanszéki értekezletek, egyeztetések. Mint minden átállással, e folyamattal is együtt járnak pontosan nem mindig körülírható, esetleg előre nem is látható munkaidő-veszteségek.

A jelenlegi helyzetben még nem látható át, hogy az úgynevezett Bologna-folyamat hogyan hat hosszabb távon a kutatási munkaidő csökkenésére. A felsőoktatási rendszer egészébe beépült mechanizmusok azonban kevés kétséget hagynak azt illetően, hogy a kutatási idő továbbra is lassan, de biztosan csökkenni fog.

A kutatási munkaidő csökkenése: alaptörténetek a hétköznapi kutatás világából

Az alábbi történetek a kutatás világából valók és arra szolgálnak, hogy a fentebb felsorolt trendek egy részét illusztrálják. Azért választottam ezeket, mert a mai helyzet egy-egy nagyon jellemző oldalát világítják meg.

HUMÁN- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A jelenlegi oktatási és kutatásszervezési helyzet ezt a tudománycsoportot is erősen sújtja. A nehézségek egyik oka abban keresendő, hogy folyamatosan zsugorodik a humán- és társadalomtudományok támogatottságának aránya a tudomány teljes támogatásán belül a többi tudománycsoport javára. A másik ok szemléleti: a szocializmus idején az államszocialista rendszerekben, az úgynevezett ideológiai harcok során, de e társadalmi program visszahatásaként a nyugati országokban is – bár jóval kisebb mértékben – túlhangsúlyozták e két tudománycsoport lehetőségeit, az általuk felhalmozott tudást nem mindig adekvátan használták fel, illetve részben eltorzították, és jelentőségét félreértelmezték. Ennek negatív visszahatása értelemszerűen erősebb a volt államszocialista országokban, és az átlendült inga módjára a társadalomtudományi kutatások felhasználhatóságának lebecsülésében nyilvánult meg, azaz a döntési folyamatokba nem vonták be kellő mértékben a társadalomtudományok művelőit, és nem vették kellően tekintetbe az egyes kutatási eredményeket.

A harmadik akadály politikai, közelebbről tudománypolitikai jellegű, és egyre jelentősebbé válik: az Európai Unió alapszerződésai ugyanis nem teszik lehetővé, hogy az Unió kutatási költségvetésének terhére az egymást követő keretprogramokon belül a humán- és társadalomtudományok egész körét is támogassák, mert ezek csak

¹⁴Lovász László akadémikus nemrégiben egy másik, rövid interjújában szóvá tette ezt a visszas helyzetet: „Az egyetemeinken a világtátlagnál magasabb óraszámiban tanítunk, [...] Ez a kutatási munkára fordított idő rovására megy.” „Halló ... Lovász László”, Metro Budapesti Kiadás. 2007. október 2.

a műszaki és természettudományos, a technológiai fejlődést közvetlenül szolgáló tudományágak támogatására adnak felhatalmazást a brüsszeli adminisztrációnak. Ez alól kivételt képeznek például az European Science Foundation által támogatott programok, de a támogatás volumene nem vethető össze a keretprogramokhoz adott pénzügyi támogatásával (ugyancsak kivételt képez az ERC most induló pályázati rendszere, ahol viszont – előreláthatólag – az odaítélt pályázatok aránya lesz nagyon alacsony a pályázók számához képest). Ezt a torzult helyzetet a kutatástámogatás hazai rendszere mindeddig nem látszik tudomásul venni, s következésképpen nem is kompenzálja. A negyedik akadály a folyamatos pályázási kényszer a fentebb már említett átfinanszírozás miatt, amire e tudománycsoport jóval kisebb gazdasági lehetőségei miatt az egyes karok és intézetek az átlagosnál nagyobb mértékben rá vannak szorulva.

Mindezek a tényezők csak tovább nehezítik a humán- és társadalomtudományok helyzetét, ahol jelenleg rövid távon a legkisebb a lehetőség arra, hogy a tudományos kutatásra fordítható időt növeljék akár az adminisztrációs, akár az oktatási, akár fiatal kutatók nagy számban való munkába állításával, akár pedig a pályázási megterhelések csökkentésével. Az élő és élettelen természettel foglalkozó tudományok területén ugyanis a célzott támogatások, a kiemelt programok környezetében végbemegy a kutatói létszám felfejlesztése, és ezzel az adott intézmények mérlege javul a kutatásra fordított munkaidő tekintetében. A fenti négy gátló tényezőt pedig még továbbiakkal lehetne kiegészíteni, úgymint az elhanyagolt könyvtárakkal, a tudományos könyvkiadás nehézségeivel.

Első alaptörténet

Az egyetemi professzor levelet kap az egyik országos kutatási alaptól, melyben arra szólítják fel, hogy írná le részletesen, adatokkal alátámasztva, hogy az öt évvel ezelőtt, pályázati úton elnyert másológépen hány doktorandusz másolta a disszertációját, és azt még milyen más célokra használták fel. Azt hiszem, nem szükséges különösképpen érvelni amellett, mennyire abszurd helyzet az, hogy egy egyetemi tanárnak ilyesmivel kelljen foglalkozni. Bárhogy forogtjuk is e dolgot, ez az egyik legelterjedtebb pazarlási forma, bár szerencsére nem ez jár a legnagyobb idővesztéssel.

E bürokratikus magatartásmód kialakulásának hátterében több téveszme is rejlik. Az egyik bizonyosan az, hogy ha nem jut minden tanszéknek másológépre pénz, akkor a rendelkezésre álló pénzt feltétlenül pályázati úton kell elosztani. Ez a nézet erősen megkérdőjelezhető. Ha a feltétlenül szükséges eszközök beszerzéséhez kevés a forrás, akkor ebből nem feltétlenül következik az, hogy az elosztása során a rendelkezésre álló munkaidőalap rovására is pazarolni kell egy pályázati kiírással. Ha csak több költségvetési év során adható minden intézetnek és tanszéknek másológép, akkor kezdjék a források elosztását ott, ahol azt a létszámok a legsürgősebbé teszik. Hagyják ki továbbá azokat a tanszékeket, amelyeknek ez a beszerzés a különmunkák és egyéb jövedelmek miatt semmilyen finanszírozási problémát nem okoz. Ezután vetésforgószerűen osszák szét a pénzt. Ekképpen néhány év alatt ez a hiány felszámolható pályázattal nélkül, sőt, a pályázattal fordított nem kevés összegből is másológépeket lehet venni. Egy másik megoldás ilyenkor az lehetne, hogy célzottan az eszközbeszerzéshez keretösszegeket juttatnak az egyetemeknek és főiskoláknak, amelyek belső, és sokkal egyszerűbb pályázat révén, vagy éppen a fentebb említett elosztási módon használják fel a pénzt.

A bizalmatlanság – tekintsünk most el egy pillanatra annak indokoltságától vagy indokolatlanságától – a gazdaság minden szintjén sokba kerül a különféle védelmi rendszerek kialakítása miatt. Ugyanez a bizalmatlanság, ha indokolatlan

és tájékoztatlanságból származik, pazarlást von maga után az oktatás és a kutatás világában egyaránt. Tehát nemcsak szociológiailag mérhető hátrányokat okoz, hanem jelentős mértékben anyagi veszteségeket is. Az említett bürokratizmus ennek a bizalmatlanságnak a lecsapódása is.

A bizalmatlanság különféle formái sokszor szoros kapcsolatban vannak az alul- vagy félreinformáltság, tájékoztatlanság mértékével. Ha a bürokrata rákérdez, hogy használták-e és mire a másológépet, akkor ezzel azt is kifejezi, hogy fogalma sincs arról, milyen mértékben nélkülözhetetlen minimum egy jó másológép a tanszékek oktatási, kutatási, adminisztratív és pályázati munkájához. Részben a tájékoztatlanság szüli a bizalmatlanságot és a bizalmatlanság a fölösleges papírmunkát, ami viszont ismét csak képes csökkenteni a kutatásra fordítható munkaidőt.

Az eset további tanulsága még, hogy az ellenőrző fél nem vette figyelembe az értékarányok változását. Ha esetleg öt évvel ezelőtt egy jó teljesítményű másológép nagyobb értéket képviselt, addig ma már a technológiai fejlődés és az árverseny következtében egy hasonló vagy jobb teljesítményű új gép beszerzése lényegesen kisebb költségvonzatú. Az ellenőrzés szorosságának valójában arányban kellene állnia a felhasznált tárgyi eszköz értékével. Ilyen körülmények között – azaz a kisebb érték tükrében – ugyancsak anakronisztikus elszámoltatni bárkit arról, hogy miként hasznosították másológépüket az elmúlt öt év során.

Az eset további sajátossága, hogy a pontos elszámolás, nevezetesen hogy mire is használták a pályázaton elnyert másológépet, eleve őszintétlenségre kárhoznatná a beszámoló felet, hiszen a gépet nemcsak a doktori iskola és a doktoranduszok szükségleteihez használták fel, hanem az egész oktatási, kutatási, pályázási és adminisztratív munkájukhoz. Ez a lehető legtermészetesebb dolog (képzelnék el azt az esetet, amint híre megy annak, hogy egy tanszéken egy másológépet hosszú éveken keresztül kizárólag a doktori iskola keretében használhatnak fel, máshová járnak másolni pl. a tanszéki adminisztráció dokumentumait, miközben az adott intézményen belül ez az egyetlen ilyen gép). Az egyetemek elvárják – a már fentebb tárgyalt átfinanszírozás keretében – az alkalmazottaiktól, hogy pályázattal pénzt szerezzenek és beruházásokat eszközöljenek úgy, hogy azokat az oktatásban is hasznosítani lehessen. E másológép esete jó példája annak az átfinanszírozásnak is, mely a felsőoktatási intézményeken belül egészen tipikusnak mondható a különféle funkciókhoz kapcsolódó területek között.

Második alaptörténet

Az egyik fővárosi egyetemen az egyik tanszéki titkárnő megunt a folyamatos intrikákat és a feladatok következtelen elosztását, és elfogadott egy külső, vállalati ajánlatot, természetesen sokkal magasabb kezdőbérért. Távozása után azonnali hatállyal elvették a titkárnői státuszt a közel harmincfős tanszéktől takarékosági okokból, mielőtt még új titkárnő után nézhetek volna. A tanszékcsoport egyetlen megmaradt titkárnője, aki már eddig is munkákat vállalt át más tanszékektől, e hír hallatára egészen kétségbeesett. Alighanem ő is csak addig marad még, amíg számára is meg nem érkezik az a bizonyos külső ajánlat. A tanszék oktatói együttesen átvették a titkárnői munkakört, de emellett kézbesítői feladatokat is elláttak, mert már az sincs, régóta. (Egy későbbi hírből megtudtam, hogy a tanszéknek sikerült mégis kiharcolnia, hogy visszakapják a státuszt. A történet ekképpen kiegészült e küzdelemmel a státusz megtartásáért.)

E rövidke történet tanulsága elsősorban az, hogy meg kellene határozni, hány fő mellé célszerű egy félállású vagy teljes állású titkárt vagy titkárnőt alkalmazni a jelenlegi

adminisztrációs és pályázati leterhelések mellett úgy, hogy az a kutatásra fordítható időt kifejezetten növelje. Megkérdőjelezhetetlennek tűnik, hogy egy titkár vagy titkárnő bizonyos létszám felett nélkülözhetetlen, hiszen mindenfajta szervezés legalapvetőbb ismérveinek is ellentmond, hogy egy szervezetjellegű egység központjában nincs senki, aki az ügyvitel folyamatosságát, az információcserét fenntartaná, az adminisztrációs és szervezési, valamint pályázati feladatokból egy jelentős hányadot átvállalna, és a hallgatókkal való kommunikációt elősegítené. A szorító helyzet sajátosságai szinte függetlenek attól, hogy milyen tanszékről van szó: egyrészt a pályázatok beadása, ügyvitele, befejezése, hasonlóképpen a hallgatói pályázatok sokasodása éppen hogy szükségessé teszi magasan képzett titkárnők, titkárok alkalmazását. Az a titkárnő azonban, aki angolul is magas szinten beszél és jól ért a számítógépes szövegszerkesztéshez, többnyire már nem elégszik meg azzal a fizetéssel, amit neki az egyetemen vagy esetleg a kutatóintézetben kínálnak.

Egy további meggondolandó kérdés, hogy a kutatói és oktatói pálya imígyen kirajzolódó képe vajon hogyan néz ki annak a hallgatónak a szemszögéből, aki közvetlen közelről azt látja, hogy az ő oktatói, egészen az egyetemi tanár szintjéig, az egyre szaporodó oktatási tevékenység mellett adminisztratív munkával és segédmunkával töltik az idejüket, és a napi ügymenetben még így is fennakadások vannak. Ez a helyzet hosszabb távon az egyetemi oktatói szakma presztízsveszteségét, elnöiesedését vonja maga után, s emellett a kontraszelekciót is erősen támogatja.

AZ ÉLETTUDOMÁNYOK

Alaptörténet

Még mindig előfordul, hogy a társadalomtudományok képviselőinek azt vetik a szemére, hogy nem vagy alig termelők. Ezt megcáfolni látszik az is, hogy a nagyobb vállalatok pszichológust és szociológust is alkalmaznak vagy külső tanácsadóként időnként felkérnek, valamint hogy termékeik jobb eladása végett közvélemény-kutatókhoz fordulnak. A technológiák telepítésének következményeire irányuló vizsgálsorozatok ma már elképzelhetetlenek az alkalmazott társadalomtudományi kutatások nélkül. De természetesen nem ez az elsődleges, hanem az, hogy a nemzeti kultúra csakis a humán- és a társadalomtudományok által tartható fenn. Ezt követően, másodsorban, a kultúra, az úgynevezett kulturális örökség pedig igen jó szolgálatot tehet a termelési, kereskedelmi vagy szolgáltatási szféra egy-egy szektorában, például egy régió turizmusának fellendítésében is. Biológuskutató ismerősöm azonban, aki tisztában volt a társadalomtudományok művelőinek ezzel az indokolatlan görcsölésével a hasznosság körül, mintegy ellenpéldaként elmesélte, hogy az úgynevezett „kemény tudományok”-ban sem fenéki tejföl a kutató élete. Nagyon gyakran ismétli a kísérleteit, pazarolva a kutatási idejét is, mert nincs több preparátuma a hűtőszekrényben, csak azt az anyagot „kérdezheti meg”, amit már tegnap is megkérdezett. Redundanciával működnek tehát, mely talán éppen a társadalomtudományokra kevésbé jellemző.

A beszélgetésünk után nem sokkal e biológuskutató már Kanadába távozott és ott folytatja munkásságát. A fenti „fridzsi research” korlátain és kényszerein kívül feltehetően az is közrejátszott ebben, hogy feleségével együtt, mint mondta, „felelőtlenül arra vetemedtek”, hogy egy harmadik gyermeket is vállaljanak. Külföldön viszont talán egy negyedikhez is kedvet kaptak, ami itthon már a teljes ellehetetlenüléssel volna egyenlő. Következésképpen megérne egy empirikus felmérést, hogy a kutatási

idő, és vele párhuzamosan a szabadidő jelentős csökkenése hogyan hatott és hat a gyermekvállalási kedvre a fiatal kutatók körében.

E történet másik fontos tanulsága egyrészt annak a sztereotípiának a cáfolata, hogy a természettudomány ab ovo eleve hasznosabb. De még ennél is fontosabb az, hogy a fiatal kutatók jelenlegi helyzete hozzájárulhat a meglévő komoly demográfiai problémák súlyosbodásához. A doktoranduszként eltöltött évek, melyek nem három, hanem sokkal inkább 4–6 évre terjednek ki, különösen a nők esetében a gyermekvállalás szempontjából a biológiailag legjobb és elvileg a legtermékenyebb korszakot fedik le. Ezt az időszakot a meglehetősen alacsony jövedelem¹⁵ és a viszonylagos szociális védtelenség jellemzi, ami egyenesen ellenjavallja a kutatói pálya választását, hiszen a doktoranduszok többsége sem valamely álláshely gyors elnyerésében, sem a lakás megszerzéséhez szükséges jövedelem elérésében nem reménykedhet, és az egygyermekes családmódot meghaladó családtervezés anyagi lehetőségeinek megteremtésében sem bízhat. E problémahalmazra a kézenfekvő választ gyakran a pályaelhagyás, vagy a külföldre távozás jelenti.

A SZERVETLEN TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS MŰSZAKI TUDOMÁNYOK

Első alaptörténet

Számos interjú után már világosnak tűnt, hogy a kutatási munkaidő csökkenése arra is visszavezethető, hogy a válságos kilencvenes években leépítették a kutatási segédszemélyzetet, hogy ezzel óvják a fokozattal rendelkező kutatókat. Ez eddig rendben is volt, de azután a helyzet így maradt. Kérdésekre, hogyan oldják meg az emiatt fellépő munkaerő-problémát, az egyik egyetemen azt a választ kaptam, hogy ez nem probléma már, mert a doktoranduszok elvégzik a szükséges munkát, megrövidítve ezzel kutatásra fordítható munkaidejüket. Kétségtelen, hogy a doktorandusz egy rövid ideig ebből is okul, hiszen megtanul mérni, vagy esetleg megfelelően kémcsöveket elmosni – ez mind jó. Különösen közép- és hosszabb távon azonban nem etikus, hiszen egy olyan rétegről van szó, melynek többségét a szülők már nem tudják tovább támogatni, tehát saját lábukon kell megállniuk, sőt, ha már családot is alapítottak, akkor komoly megpróbáltatások várnak rájuk, hiszen számos kötelezettségük mellett csak nagyon korlátozott mértékben tudnak pénzkereső tevékenységet vállalni. A női doktoranduszokkal, mint már fentebb utaltam rá, mindez akkor történik, amikor szülőképes, illetve családalapító korszakukban vannak, és amikor minden nehézség egyben a gyermekvállalási időszak kezdetének kitolódását kényszeríti ki.

Második alaptörténet

Gyakorta előfordul, hogy a legtehetségesebb doktoranduszok külföldön állásajánlatot kapnak, és az összehasonlíthatatlanul jobb feltételek – sokszor nem is csak a nagyobb fizetés, hanem a jobb kutatási feltételek, az ígérkező nagyobb hatékonyság és a több kutatási munkaidő miatt – elfogadják azokat. Ez ellen sajátos védekezési módot eszelt ki egy az automatizálás kutatásával foglalkozó, nemzetközileg elismert tevékenységű mérnök-oktató. Elmesélte, hogy a legtehetségesebb doktoranduszait elsősorban

¹⁵Lovász László akadémikus a már fentebb idézett rövid interjújában a kutatási idő csökkenésének kontextusában utalt e jelenségre: „Az egyetemeinken a világtágnál magasabb óraszámiban tanítunk, a fiatal kutatóknak pedig mellékállást kell vállalniuk, hogy a családjukat eltartsák. Ez a kutatási munkára fordított idő rovására megy.” „Halló ... Lovász László”, Metro Budapesti Kiadás. 2007. október 2.

Japánba utaztatja ki. Nemcsak azért érdemes a távol-keleti országba küldeni a fiatal, tanuló kutatót, mert ott valóban magas fokú automatizálási kutatások folynak, hanem főleg azért is, mert kevésbé hajlamosak ott maradni az eltérő szokásvilág miatt. Ez azzal az áldásos eredménnyel jár, hogy a doktorandusz az esetleg felajánlott álláslehetőséggel sem él, hanem visszatér hazájába. A kiküldés nem titkolt célja az is, hogy a doktorandusz az ottani ösztöndíjából vagy fizetéséből félretéve hazai életét, egzisztenciáját valamelyest megalapozza. Ebből az válik világossá, hogy a külföldről kapott segítségnek köszönhetően engedheti meg magának azt a fiatal doktorandusz, hogy egzisztenciális okok miatt kevesebb különmunkát vállaljon, és ezért fordíthat több időt kutatásaira.

E történet azt is mutatja, hogy a nehézségek egy részének tudatosítása, beleértve a kutatási munkaidő csökkenő mennyiségét már megtörtént, sőt a következményeket (elvándorlás) is megpróbálják orvosolni. Miközben egyéni megoldások szülehetnek, a problémának a különböző szervezeti szinteken való átgondolása még várat magára. A tapasztalt kutatásvezetők és tanszékvezetők bizonyára még sok olyan adalékkal tudnának szolgálni az egyetemeken, melyek szerves részét képezhetnék egy olyan intézkedéscsomagnak, mely a kutatásra fordítható munkaidő megvédését szolgálná.

Harmadik alaptörténet

Egy országos hatáskörű, évente rendszeresen pályázatokat meghirdető, nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező alapítvány vezetője mondta el, hogy tapasztalatai szerint a természettudományok területén lényegében elveszett a doktoranduszok témaválasztási szabadsága. Minthogy a jó kutatóhelyeken, ahol sok doktoranduszt tudnak fogadni, egyben pályázati nagyüzem is van, a vezetőség a fiatalokat is besorolja és olyan „altémát” választat velük, mely hitelesíti a folyó és leendő pályázatokat, melyeknek fő témájába a doktoranduszoknak természetesen semmilyen beleszólása nincs. Az egyes doktori témáknak ilyen merev rendszerben való kiosztása kihat a kutatási munkaidőre is, hiszen a doktorandusz időt veszít azzal, hogy át kell állnia a kijelölt témára, és azzal is, hogy beilleszkedik e munkájával a kijelölt keretek közé. Ennek a rendszernek az egyik velejárája – az alapítványi vezető tapasztalata szerint – az is, hogy az adott kutatóhely vezetősége nem válik érdekeltté abban, hogy a doktorandusz le is doktoráljon. Elég, ha kidolgozza a témáját és az a pályázati beszámoló vagy az új pályázati dokumentáció része lesz – ehhez a munkafázishoz ugyanis kora folytán sok támogatást kaphat –, viszont arra már nincs szükség, hogy le is doktoráljon, mert ezt a rendszer már külön pénzügyi támogatással nem honorálja.

Ez a helyzet a pályázati rendszer egyik torz kinövése, melynek megszüntetéséhez a szabályozók átgondolt rendezésére van szükség. A doktoranduszok az említett pályázati keretben mint fizetett alkalmazottak átmenetileg kétségtelenül kutatási időhöz jutnak, bár a feladatra való átállásuk időt emészt fel. Ugyanakkor azzal, hogy nem tudnak ledoktorálni, a potenciális kutatók létszáma csökken, és ez is hozzájárul országos szinten a kutatási munkaidő csökkenéséhez.

MUNKAI DŐ-FOGYASZTÓ FORRÁSELOSZTÁSI FORMÁK, AVAGY HOGYAN ÉS MIKOR LEHET „NAGYON SIKERES” EGY PÁLYÁZATI KIÍRÁS

Abban a tekintetben, hogy egy pályázati rendszer milyen mértékben munkaidő-fogyasztó, a legfontosabb mutató a sikeres és az elutasított pályázatok aránya. Emellett fontos az is, hogy mennyire bonyolult és mennyi időt vesz igénybe a pályázati anyagok elkészítése.

Úgy vélem, hogy a 10 százalék, de különösen az 5 százalék alatti sikerarány esetén már egyre több kérdőjel tehető az értékelési folyamat egyes részei mellé, és egyre kevésbé valószínű, hogy a döntési folyamat teljesen igazságos lenne, illetve ne lenne igazságtalan számos pályázó számára. Ez a tény véleményem szerint hosszabb távon erkölcsileg negatívan hat mind a résztvevőkre, mind az elbírálókra, mind pedig a kutatás egész világára. A tíz százalék alatti arány másrésztől már önmagában nagy mértékű munkaidő-vesztést okoz, hiszen a pályázók kilencven százaléka hiába dolgozott.

Alaptörténet

Az alábbi pályázati történet jelen sorok írójával és még számos európai sorstársával esett meg. Egy európai szervezet (amelyet itt az anonimitás és a leegyszerűsítés végett az Európai Egyetemi Vezetők Szövetségének nevezek – EEVSZ) küllemében egységes, de a nyelvi sokféleséghez alkalmazkodva különböző nyelveken kinyomtatott plakátjával Európa-szerte posztdoktori pályázatot hirdetett. Mivel a pályázat évében voltam külföldön, más, külföldi egyetemeken is láttam a hirdetést több helyen is kifüggesztve. A pályázati kérdőív csak háromoldalas volt, és rövid munkaterv kellett. Mindez egyszerűnek ígérkezett, mégis két napba telt, amíg elkészült: a munkatervet meg kellett írni, le kellett fordítani, és lektoráltatásra is szükség volt. Továbbá nyelvvizsga bizonyítványok másolatait, ajánlást kellett mellékelni. Ezenfelül még jóváhagyó pecsétek igényeltettek az egyetem rektori hivatalától. A munkaterv felvázolásától a pályázat postázásáig eltelt időt számítva körülbelül három munkanapot, azaz, visszafogottan számolva $3 \times 10 = 30$ munkaórát kellett a pályázati dokumentáció elkészítésére és elküldésére fordítani.

Hónapokkal később megérkezett az elutasító válasz, mely egy lelkendező bekezdéssel kezdődött. Ebben az állt, hogy a kiírók mélyen elégedettek, mert az idén már mintegy ezer pályázat érkezett be. E „nagyon sikeres pályázati fordulóra” való tekintettel úgy döntöttek, hogy nem egy (!), hanem két pályázónak ítélik oda a havonta mintegy 1200 euróval járó támogatást. Az Európa-szerte felbuzdult pályázók tehát anélkül, hogy tudták volna, olyan pályázaton vettek részt, ahol a pályázat kiírói eredeti szándékuk szerint csak egyetlen egy támogatást ítélték volna oda. Ez az esélyek vonatkozásában azt jelenti, hogy a pályázóknak csak 1:500 arányban volt esélyük a támogatás elnyerésére, de ha a kiírók tartották volna eredeti elgondolásukat, akkor ez az arány csak 1:1000 lett volna. A nyeresi esély csekély volta miatt e példa már az abszurditás világába tartozik. Összegezve megállapítható: ahhoz, hogy két, bizonyára élvonalbeli posztdoktor támogatáshoz jusson, mintegy ezerfőnyi kutató együttesen $1000 \times 30 = 30.000$ munkaórát töltött el a pályázattal bíbelődve, és ekkor még nem számoltuk bele a pályázatot elbíráló bizottságok munkaidejét, a számtalan plakát megtervezésének, lefordításának, kinyomtatásának és postázásának idejét és költségeit, valamint az egyes kifüggesztő helyek alkalmazottainak az ezzel kapcsolatban végzett munkájával járó költségeket, továbbá maguknak a pályázóknak a közvetlen költségeit (lektorálás, postaköltség). Ezek együttesen bizonyára messze meghaladták a kiosztásra kerülő összeg tízszeresét is.

Ha valakit arra kértünk volna, hogy mondjon egy fiktív példát a pályázatok pazarló jellegű munkaidő-fogyasztására, akkor alighanem erős túlzásnak tartotta volna a fenti arányokat. Minthogy azonban ez a fent vázolt történet megesett, szélsőségesen munkaerő-pazarló volta pedig egészen nyilvánvaló, csak abban reménykedhetünk, hogy a pályázatok világának abszolút negatív rekordjáról számoltam be, és hogy maga az élet nem írja felül, vagyis nem dönti meg ezt a rekordot is valamilyen újabb, „nagyon sikeres” pályázati fordulóval.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy törvényi szintű, tehát erős szabályozással arra kell kényszeríteni a pályázatok kiíróit, az alapítványok vezetőségeit, amelyek ezt eddig még nem tették meg, hogy az előző évi, vagy az előző fordulóbeli eredmények alapján közöljék a nyeresi arányokat (ahogy a bankoknak is közölniük kell a teljes hitelmutatót a fogyasztók pontos tájékoztatásának részeként).¹⁶ Ezzel remélhetőleg elkerülhető az, hogy egy pályázati kiírás szélsőségesen munkaidő-pazarlóvá váljék.

A KUTATÁSI IDŐ ÉRTÉKE

A kutatásra fordított egyórányi idő értékének mégoly hozzávetőleges meghatározása mindenekelőtt azt szolgálja, hogy közvetlenül, gazdaságilag is megfoghatóvá váljék annak a pazarlásnak a mértéke, mely a felsőoktatás és kutatás világában, főleg külső kényszerek, a tapasztalatlanság és az általánosan elterjedt és meggyökeredzett tévképzetek miatt jelenleg is folyik.

Ha igaz az, hogy mind nagyobb szükség van a kutatásra a termelés világában az élesedő nemzetközi technológiai verseny miatt, továbbá a társadalom egyéb szféráiban is, például a magasabb szintű egészségügyi ellátás, az átláthatóbb ügyintézés, a demokrácia tökéletesítése és a hatékonyabb kormányzás érdekében, akkor ebből az következik, hogy mint viszonylagos hiánycikknek az értéke egyre nő. A kérdés ezek után az, hogy honnan indul el ez a növekedés, azaz mit mutat a jelenlegi piac. A legcélszerűbb talán abból kiindulni, milyen értéke van egy egyetemi előadásnak, hiszen ez többé-kevésbé jól ismert.

Kiindulópontnak vehetjük azokat a piacon megjelenő óradíjakat, amelyek diplomához, tudományos fokozathoz és szakmabeli jártassághoz kötődnek és nem tartoznak a kiemelt, vagy egészen nagy értékekkel foglalkozó szakmákhoz. Kétségtelen, hogy ezeknek az óráknak az értéke tudománycsoportonként, és azokon belül tudományterületenként is változik, de azért kialakítható egy középátlagos érték, mely valahol nyolcezer és húszezer forint között van óránként. A kutatási óráknak azonban, éppen mert a legmagasabb fokú, tudományos célú, alkotó szellemi erőfeszítést testesítik meg, az előadások árainál magasabb értékük van. Az irántuk való kereslet, mint utaltam rá, csak még inkább emeli értéküket. Az is értékmutató jelenség, ha egy tehetséges kutató kiemelt fizetéssel járó állásajánlatot kap külföldről. Ezt az ajánlatot az érintett személy az esetek elsöprő többségében nem oktatási, hanem kutatási teljesítménye miatt kapja.

A tudásalapú társadalom ambiciózus programjától józan számítás alapján elvárható, hogy benne a kutatási idő és hatékonyság még nagyobb értéket képviseljen, mint eddig. Ez azt tenné szükségessé, hogy a kutatással foglalkozó intézményekben gyarapodjék a kutatással eltöltött órák száma, és ez ne csak azáltal valósuljon meg, hogy újabb, fiatal kutatókat alkalmaznak. A fiatalok új munkahelyeken történő alkalmazása hozzájárulhat ahhoz, hogy a kutatásra fordítható munkaórák száma abszolút értelemben nőjön, de a kutatói réteg tapasztalatlansága folytán a kutatómunka hatékonysága egy ideig nem vagy alig nő, sőt egy ideig egyenesen csökkenhet is, hiszen átlagosan (a kutatás világában jártas interjúalanyok véleménye szerint) nyolc év szükséges ahhoz, hogy valakiből az egyetemi diploma megszerzése után önállóan dolgozni tudó, eredményes kutató váljék. Ezért lenne szükség arra, a kutatómunka hatékonyságának növelése

¹⁶Az OTKA fentebb idézett gyakorlata példamutatónak tekinthető abban a vonatkozásban, hogy minden évben tudománycsoportonként bontásban közli a beadott és az elfogadott pályázatok számát.

miatt is, hogy a kutatói társadalom legtermékenyebb korszakaiba tartozó oktatók és kutatók jussanak több kutatási időhöz és az ezt lehetővé tevő támogatásokhoz.

Ha egy kutatással töltött óra átlagos értékét kiszámítva vesszük szemügyre most már a kutatási munkaidő pazarlásának fentebb felsorolt formáit, akkor megvan a lehetőség annak számszerűsítésére is, hogy ezek milyen anyagi veszteséggel járnak.

A JELENLEGI HELYZET NÉHÁNY TOVÁBBI ALAPVETŐ SAJÁTOSSÁGA

A kutatási idő hiányzó konszolidációja az egyetemeken és főiskolákon

Jelentős változások mentek és mennek végbe a hazai kutatási rendszerben részben az európai kutatási térség kialakítása, részben pedig a hazai kutatásfinanszírozás rendszerének átalakítása folytán. E változások kezdeményezői és végrehajtói azonban tudomásom szerint nem tűzték napirendre azt a kérdést, hogy a tudományos célok eléréséhez és a teljesítmények további fokozásához mennyire biztosítható a kellő mennyiségű munkaidő. A kutatásra fordítható idő megőrzése és növelése nélkül ugyanis már a hatékonyság fokozása is nehezen képzelhető el. Magyarország igen jól áll abban a tekintetben, hogy egységnyi, a kutatásba befektetett összegből hány tanulmányt tudnak kihozni a kutatók.¹⁷ A kutatói termelékenység növekedése és magas szinten való stabilizálódása, számos más tényező mellett részben talán arra vezethető vissza, hogy a kutatók iskolázottsági szintje tovább javult, és a tudományos fokozattal rendelkezők száma már meghaladja a 37 százalékot (KSH 2006, 7). A hatékonyságot tovább emelni azonban már nagyon nehezen lehet anélkül, hogy ne növeljék a kutatásra fordítható időt is. Másrészt az eredményesség növelése a jelenlegi magas hatékonyság mellett főleg a kutatási idő növelésével lehetséges, ami több csatornán keresztül is visszahat magának a hatékonyságnak a növelésére. Az előbbiekből következően a kutatási idő megnövekedésének hatása e magasabb szinten mutatkozna meg, ami hozzájárulhatna az alkotó összhatás fokozásához.

Az egyetemi oktatók és kutatók kutatási munkaidejének konszolidációjára, illetve ahol szükséges, akár radikális növelésére annál is inkább szükség lenne, mivel a hazai kutatási potenciál nagyon jelentős része még mindig az egyetemeken összpontosul, tehát olyan helyeken, ahol a leginkább veszélyeztetett a kutatásra fordítható idő mennyiségének megőrzése, nem is beszélve a nagyon kívánatos növeléséről. A kutatóintézetekben dolgozó kutatók létszáma a teljes kutatói létszám tíz százalékát teszi ki, miközben a teljes országos publikációs eredmény harminc százaléka tőlük származik (BARNABÁS et al. 2006, 888), ami egyértelműen mutatja, hogy több kutatási idővel rendelkeznek, mint az egyetemeken működő kollégáik. A kutatási munkaidő csökkenésének trendjeire való tekintettel és a hazai kutatás egészének érdekeit szem előtt tartva elhibázottnak tűnik az az olykor még felbukkanó vélekedés, hogy a kutatóintézeteket az egyetemekhez kellene csatolni.

A kutatásra fordítható munkaidő gyarapodása már pusztán a hatékonyság szinten maradása mellett az eredmények – publikációk, találmányok, termékek – jelentős gyarapodását hozná magával. Ennek pedig, nem utolsósorban a kutatás világára jellemző szinergikus, a trendek egymást erősítő befolyásai miatt további hatékonyságnövelő hatása is lenne. A kevés biztató jel közé tartozik az, hogy a kutatáspolitikai valamelyest

¹⁷A hazai kutatás hatékonyságának egyik legfontosabb mutatója az, hogy 100 dollár kutatási költségre hány publikált tanulmány jut. A legújabb adatok azt mutatják, hogy e téren nagyon jól állunk, miként több más mutató tekintetében is. Vö. Tolnai 2006.

differenciálódik, és eközben az egyetemi szintű kutatáspolitikai is tovább erősödik, és eszköztára bővül a gazdálkodási önállóság növelésével. Aggasztó jelenség viszont, hogy a kutatásra fordítható idő védelme nem, mennyiségének gyarapítása pedig végképp nem szerepel semmilyen szervezet és semmilyen döntési szint napirendjén, semmilyen kutatáspolitikai programban. Ezzel szemben gombamód szaporodnak és erősödnek azok az elosztási formák, melyeket enyhén fogalmazva is időrablónak lehet nevezni.

A TUDOMÁNYOS KÖZÉLET LEASSULÁSA

A kutatási idő növelésének pozitív szinergikus hatása mindenekelőtt a tudományos közélet intenzitásának javulásán keresztül következhetne be. A kutatási idő fentebb leírt csökkenése úgy történt, hogy a régi és új feladatkörök megnőtt időigényére az elmúlt másfél évtizedben az egyetemi oktatók és kutatók azzal reagáltak, hogy a szükséges időt igyekeztek más területekről elvonni. Ezek közé tartozik a magánszférára fordított időn túl a kutatási idő és a tudományos közéletben való részvételre fordított idő is. A szűk tudományterületen belüli kommunikáció és publikációs tevékenység lelassulása, a viták elmaradása és színvonalának esése jelentős mértékben gátolta és ma is gátolja az innováció kibontakozását. A szakmai körök nem olyan mértékben naprakészek, ahogy azt egyébként tehetségük és szorgalmuk lehetővé tenné. Az ilyen helyzetek egyik fontos, sajátos kísérője az a jelenség, hogy nem ismerik igazán, ami itthon a rokon területeken folyik, ami már közvetlenül kihathat kutatómunkájuk hatékonyságára is. Az pedig már e helyzet paradoxona, ha például úgy ismernek meg részleteiben egy jelentős, itt született fejlesztést vagy találmányt, esetleg új elméletet, hogy az már külföldről terjed befelé, miután korábban mások elsősorban a fő külföldi partnerek felé közvetítették ki, és ők voltak az ezzel járó szinergikus hatások fő élvezői is. A kutatási idő növekedése tehát jótékonyan hatna a tudományos közéletre, felgyorsítaná az információ- és tudáscserét és egyrészt közvetlenül, másrészt pedig közvetve is az innovációbarátabb szakmai légkör kialakulását segítené elő, beleértve az eredmények alkalmazásához szükséges kapcsolatok kiépítését és karbantartását is.

Kétségtelen, hogy a pályázatok értékelésénél viszont jelentős mennyiségű információ halmozódik fel arról, ami az egyes tudományágakban történik, illetve történni fog. Ez azonban nem válik publikussá. A nálunk sajnos ritkán alkalmazott Delphi-módszer ezt a helyzetet valamelyest enyhítheti, amennyiben kutatói közösségektől két vagy több lépcsőben megkérdezik, mely kutatási területek válnak fontossá a közeli jövőben. Ez azonban nem változtat azon a helyzeten, hogy a pályázati hierarchia csúcsára került kutatók kiváltságos helyzetben vannak a kutatási trendekről szóló információk vonatkozásában. Ezt az aránytalanságot csak növeli a lelassult tudományos közélet, mely esetleges nagyobb intenzitásával, a tudástranszfer felgyorsításával jobb esetben éppen kompenzálni tudná ezt a helyzetet. A pályázatok nemzetközi értékelésének kiterjesztése ugyancsak csökkenti azt az igazságtalanságot, amely az értékelők kiváltságos pozíciójából a hazai körülmények között fakad.

AZ ARÁNYTALANSÁGOK A PÁLYÁZATI FORRÁSOK ELOSZTÁSÁBAN

Ha az adminisztráció szempontjából a különböző pályázati alapok ugyanolyan pályázati és adminisztrációs terheket rónak a pályázókra, de esetenként sokkal kevesebb pénzért, akkor annak a pályázónak a szemszögéből nézve, aki az ugyanannyi pályázati

munkáért a kevesebbet kapta, ez a rendszer igazságtalan, hiszen a megszerzett források egységnyi összegéért ő sokkal több munkaórát áldozott fel, mint másutt pályázó társa. Az elvégzendő pályázati munkának tehát közelítőleg arányban kellene lenni az elnyerhető támogatás összegével és a pályázató által vállalt kockázattal.

Ha a többéves kutatás eredményét, amelyről a kutatási jelentést már elfogadták, a kutató csak újabb pályázat segítségével teheti közzé, például könyv formájában, akkor ez értelmetlenül akadályozza a tudomány előrehaladását, és ismét csak kutatási időt von el tőle és másoktól. Értelmetlen ez az újabb publikációs pályázati forduló azért is, hiszen a gyors fejlődés korában egy, sőt akár több évvel is késleltetheti az elért eredmények közzétételét és ekképpen – több mű elmaradt kiadásával számolva – az adott tudományág belső szakmai közéletét is hátrányba hozza. Az egyik országos kutatási alapnak az a helyes politikája, hogy elsősorban a már nála korábban pályázatot nyert kutatók kiadási pályázatát támogatja, azt mutatja, hogy enyhíteni akarják a kétszeres pályázattal nyűgeit, valamivel simább utat ígérve az egyszer már bizonyított kutatók számára. Ennél azonban sokkal radikálisabb lépésre van szükség, mert a tudományos könyvkiadás támogatása a tudományos kutatás finanszírozásának szerves része és a hatékonyság egyik fontos pillére.

Ha a költségvetési forrásoknak a pályázati alapok számára való leosztása pulzáló jellegű, akkor a pályázati üzemben feltorlódások alakulhatnak ki (ez különösen így van most a könyvkiadási pályázatok esetében). Ha egy adott évben a kisebb költségvetés miatt sokan támogatás nélkül maradtak, akkor valószínűsíthető, hogy a következő évben a szokásosnál többen pályáznak, ezzel túlterhelhetik a rendszert, és emellett ismét csak fokozzák a kutatásra fordítható idő csökkenését. Itt talán újra érdemes arra emlékeztetni, hogy a kutatási időben bekövetkezett veszteség számszerűsíthető, és akár forintban is mérhető.

A PÁLYÁZATI ELOSZTÁSI MÓD OKOZTA HELYZET JAVÍTÁSÁNAK NÉHÁNY LEHETSÉGES MÓDJA

Az Európai Unión belül a pályázati elosztási forma megkerülhetetlen. A feltételekhez alkalmazkodni kell és maximális mértékben el kell sajátítani a pályázási technikákat. Ugyanakkor veszélyes tendencia lenne az, hogy ezt a pályázási rendet mint elosztási formát minden további nélkül a hazai viszonyok között is egyeduralmódóvá tegyék, és ha esetleg az is mindennapivá válna, hogy a pályázati elosztás költségei, beleértve az erre fordított munkaidő értékét is, megközelítenék vagy esetleg meg is haladnák a szétosztásra kerülő összeg nagyságát, amint az egyes E-U pályázatok esetében már megtörtént. A hazai pályázati rendszer egyszerűsíthető, illetve a kutatási idővel való gazdálkodás és a kutatási hatékonyság szempontjából maga is hatékonyabbá tehető. Miközben többé-kevésbé tehetetlen szemlélői lehetünk és valószínűleg leszünk is annak a helyzetnek, hogy egyes európai pályázatok esetében a pályázattal és az értékelés költségei már meghaladják a szétosztásra kerülő pénz mennyiségét (egy magyar pályázattértékelő szakember beszámolója szerint ilyen pályázat már volt), addig az ilyen és ehhez hasonló pályázati helyzeteket a hazai viszonyok között kikerülhetjük, és a saját pályázati rendszereinket további finomhangolással (például az elfogadási arányok rendszeres közlésével, vagy a pályázási tevékenység ismereteinek rendszeres egyetemi oktatásával) hatékonyabbá tehetjük főleg a kutatásra fordítható munkaidő, de a kutatási eredményesség és a költségtakarékosság szempontjából is.

A VERSENYEZTETÉSI SZINTEK ELKÜLÖNÍTÉSE ÉS HELYES MEGVÁLASZTÁSA

Semmilyen versenyztetés nem lehetséges kárba vesztett idő és fáradság nélkül, mivel általában a pályázók több mint fele számára a pályázás sikertelen. A kérdés csak az, hogyan lehet kiküszöbölni a jelentős munkaidő-veszteséget. Egy jó kezdeményezés az előpályázati rendszer, mely eleve „lebeszelné” azokat, akik témájuk vagy éppen képzettségük, szakmai múltjuk, csoportjuk jellege miatt kevésbé felelnek meg a kiíró elképzelésének. Ezzel jelentős mennyiségű kutatási időt takarítanak meg a potenciális pályázók számára és a kutatási rendszer szintjén is, valamint az alapítványnak és a külső pályázatértékelőknek is. E helyes gyakorlat további kiterjesztésére volna szükség.

A PÁLYÁZATI SIKERESSÉGI ARÁNYOK KÖZZÉTÉTELE

A sikerességi arányokról, amint arra fentebb már utaltam, éppen az átláthatóság európai követelménye miatt, minden esetben tájékoztatni kell a potenciális pályázókat – versenyztetési szintekre lebontva – már a kiírásban is. Ehhez közelítő, de korántsem elégséges eljárásnak tekinthető már az is, hogy előre közlik az elosztásra kerülő összeget, amelyből az esélyekre már valamelyest lehet következtetni, és nem utólag állapítják meg. De az igazán célszerű és munkaidő-takarékos, valamint demokratikus megoldás az, ha közlik azokat a százaléktételeket, melyek a nyertes pályázatok és a nyeretlenek közötti arányokat mutatják. Aki munkát és fáradságot fektet a pályázatba, és ezt a tényleges kutatástól vonja el, annak joga van tudni, hogy milyen eséllyel vesz részt a pályázati versenyen. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a pályázó nemcsak a saját idejét pazarolja, hanem az intézményi keretek között szűkösen rendelkezésére álló munkaidőalap rovására is pályázik.

Hazánkban a sikerességi arányok közzététele törvényi szinten, esetleg rendeletekkel szabályozható lenne. Az arányok közzlése a pályázati kiírásban mérséklően hatna a potenciális pályázókra, akik józanul számot vethetnének az esélyeikkel, és ennek megfelelően vennének részt. Bár látszólag a pályázat kiírói és az alapítvány munkatársai abban érdekeltek, hogy minél több pályázat érkezzon be, valójában ez a kutatás világára nézve káros és munkaidő-pazarló is lehet.

Ezen túlmenően a pályázatok értékelésének tisztaságába és a döntési folyamat igazságosságába vetett hitet is csorbíthatja a túl sok pályázat. A legjobb példa erre a már említett „nagyon sikeres” összeurópai pályázat, ahol több mint ezer pályázó közül csak kettő kaphatott támogatást. Ilyen szélsőséges arányok között, mint fentebb utaltam rá, már nem lehet hitelesen eldönteni, hogy kié a legjobb pályázat. Egy szűkebb körön belül csak „legjobb pályázatok vannak”, és egyetlen, vagy két pályázat odaítélését több száz elutasított pályázat környezetében mindig körülengli az a gyanú, hogy részrehajlás történt.

A SIKERES PÁLYÁZATOK ELŐFELTÉTELEINEK MEGTEREMTÉSE

A gyakorlott pályázók és pályázatértékelők egyaránt tudják, hogy a sikeres pályázat előfeltételeit kitaró munkával meg kell teremteni. Két fontos terület különösen kiemelendő: meg kell teremteni a később javasolandó kutatási téma előtanulmányaihoz szükséges feltételeket, azaz a témát mint már valamilyen formában felbukkant és kezelt, eredménnyel járó területet fel kell tudni mutatni; másrészt magának a pályázónak

saját publikációkkal kell hitelesítenie azt, hogy a javasolt kutatási témában ígéretes tapasztalatokkal rendelkezik. Azt az időszakot, mely alatt ezeket az előfeltételeket megteremtik, gyakran a pályázat inkubációs szakaszának nevezik. Az ilyen inkubációs szakaszban levő pályázatok támogatására a legalkalmasabb szint azonban nem az országos pályázat, hanem az egyetemi vagy regionális szintű, kiváltképpen ha egészen fiatal posztdoktorokról vagy doktoranduszokról van szó. Ez kisebb bürokráciával jár, és kevesebb munkaidőt vesz el a pályázóktól és az értékelőktől egyaránt. Ezen a téren történt talán a legtöbb ígéretes változás, bár a helyi támogatási formák fejlesztése még mindig aktuális.

A KIVÁLÓSÁGI KÖZPONTOK ÉS A KUTATÁSI AKKREDITÁCIÓ

A jövő egyik fontos minőségbiztosítási eszköze lehet a kutatási akkreditáció bevezetése és kiterjesztése. Az akkreditált kutatóhely azért kaphatná meg ezt a címet, mert már tanúbizonyságot tett kutatásainak eredményességéről, magas, nemzetközileg is elismert színvonaláról, valamint pályázati sikerességéről. Valójában a kiválósági központok elismerése néhány elemében ehhez hasonló pozíció elérését jelenti európai szinten. Fontos lenne, hogy az akkreditált kutatóhely címet és vele a kiemelt támogatást csak meghatározott időre, de legalább három-négy évre lehessen elnyerni. Az akkreditációval kiemelt kutatóhely nemzetközi pályázatokon természetesen az akkreditációs idő alatt is részt vehetne. Az akkreditáltság elsődleges értelme hazai viszonyok között az lenne, hogy egy körülhatárolt alap kutatási terület műveléséhez az intézmény pályázás nélkül, de nem megkötések nélkül kiemelt támogatást kapna. Emellett más, részleges előnyökhöz is juthatna, ha azoknak ismét csak munkaidő-megtakarító hatása volna.

A munkaidő-takarékosság szempontjából az akkreditációs folyamat végeredménye, a kiemelt támogatás tehát egyben azt is jelenthetné, hogy az adott kutatóhely egy időre mentesül a hazai pályázati pénzszerzés nyúge alól, és meghatározott körben, ellenőrzési mechanizmusok beiktatásával, hosszabb távra támogatást kap kutatásaihoz. Mivel éppen kiemelt támogatottsága folytán ki lenne zárva egyes hazai pályázatokból, ezért saját munkaidőt éppúgy megtakarítana, mint ahogy a pályázati rendszert sem terhelné. Kimaradása a rendszerekből a hozzá hasonló, de még nem akkreditált kutatóhelyek számára a pályázataik magasabb fokú sikerességét, tehát ismét csak munkaidő-megtakarítást jelentene. A kiemelten sikeres központok – tegyük hozzá – időlegesen kimaradása a pályázatokból elősegítené a pályázati rendszer jobb megítélését, hiszen a felmérés tanúsága szerint éppen vidéken gyakran élnek a gyanúperrel, hogy a kiemelkedően sikeres központ a lobbizásban is sikeresebb, ezért feltételezik, hogy a pályázati rendszer nem elég igazságos.

A kutatói év vagy kutatói félév rendszerének bevezetése is a már kiválósági központ címet elnyert egyetemi intézményekben lenne a legsürgetőbb. Elsősorban azért, mert ezekben valószínűsíthető leginkább, hogy a kutatásra fordítható idő észlelhető megnövekedése a kedvező, alkotó összhatások folytán a hatékonyságot és az eredményességet tovább növelné.

Az egyetemek közötti különbség további növelésében a kutatásra fordítható idő növelésének a jövőben bizonyosan kiemelkedően fontos szerepe lesz, mert ez biztosíthatja leginkább az utat a kutatóegyetem-státusz eléréséhez. Ezért a gazdagabb egyetemek előnye, amelyek több kutatási időt tudnak biztosítani oktatóik és kutatóik

számára, tovább fog nőni, ami újabb pénzügyi forrásokat nyithat majd meg számukra.¹⁸ A jobb felszereltség és az egyetemi oktatók és kutatók jobb javadalmazása a kutatási hatékonyság növekedésében is megmutatkozik. A különbség növekedésének az egyik legjelentősebb oka ezek után már az lesz, hogy a más országokban levő kiváló egyetemek a hazai kiváló egyetemekkel keresik az együttműködés lehetőségeit.

ÖSSZEFOGLALÁS: TOVÁBBI JAVASLATOK A KUTATÁSRA FORDÍTHATÓ MUNKAI DŐ VÉDELMEBEN

A tudományos kutatással kapcsolatos magas elvárások miatt a kutatási idő megvédésére és növelésére az eddiginél sokkal több figyelmet kellene fordítanunk, hiszen abszolút értéke is emelkedett, de relatív értékét is folyton növeli az a rendkívül éles technológiai verseny, mely egyrészt az Európai Unió, másrészt pedig az Egyesült Államok és Japán között folyik. A tudásalapú társadalom ambiciózus programja éppúgy indokolná ezt a felértékelést. Az Unió létrehozásának egyik legerősebb indoka éppen a gazdasági összefogás szükségessége volt, ami ma már egyet jelent a tagországok technológiafejlesztési, következőképpen tudományos együttműködésével is. A nemzetközi versenyben helytállni hosszabb távon csak úgy lehet, ha a kutatásra fordítható idő hazánkban jelentősen megnövekszik, és ez együtt jár a hatékonyság növelésével is.

A felsőoktatási és kutatási rendszer egészében rendelkezésre álló kutatási idő mennyiségét egyrészt a jelenlegi egyetemi oktatók és kutatók kutatásra fordított idejének megvédésével, azaz a többi elfoglaltság időigényének határozott csökkentésével lehet megnövelni, másrészt pedig a kutatói (és oktatói) létszám megemelésével. A fenti érvek miatt nyilvánvaló, hogy a szinergikus hatások folytán főleg a jelenlegi oktatói és kutatói állomány kutatásra fordítható idejét kell növelni, mert az közvetlenül pozitívan hat ki a kutatás hatékonyságára is. A fiatal munkaerők beállításával a kutatási hatékonyság nem feltétlenül nő, esetleg a jelenlegi szinten maradhat, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy velük is már közép távon növekedhet a kutatások hatékonysága.

Az egyetemi oktatók és kutatók egyéni érdekeltségét a kutatási idejük megnövelésében az alapozza meg, hogy a mai előléptetési és értékelési rendszerek, valamint az időről időre zajló leépítések, továbbá a széles körben elterjedt pályázati rendszerek a felsőoktatás és kutatás világában minden szereplő számára nyilvánvalóvá tették, hogy a további siker és érvényesülés kulcsa főleg a kutatások, a saját kutatásaik további fejlesztése lehet.

A kutatási idő megvédéséből és megnöveléséből származó eredmények gyarapodása maga is jótékonyan visszahat majd a hatékonyságra, és várhatóan növeli azt nemcsak a kutatás, hanem közismert módon a felsőoktatás területén is.

INTÉZKEDÉSCSOMAGOK KIALAKÍTÁSA A KUTATÁSI MUNKAI DŐ VÉDELMEBEN

A kutatási munkaidő a jelenlegi körülmények között komplex védelemre szorul. A legfontosabb teendő az lenne, hogy több irányítási szinten is akcióterveket dolgozzanak ki a kutatásra fordítható idő növelése érdekében és ezeket meg is valósítsák (például legalább heti egy kutatói nap biztosítása stb.). Ennek természetesen párosulnia kellene

¹⁸Az egyetemek közötti különbségek további növekedésére számítanak Németországban is. Vö. Dworschak 2007, 158: „Legalábbis egy dolog biztos: a gazdag és a szegény egyetemek közötti szakadék mélyülni fog.”

azzal, hogy a kutatási munkaidő védelmében a továbbiakban minden, a kutatás és felsőoktatás szférájára vonatkozó intézkedéstervezet megalkotójának igazolnia kellene, hogy a javaslatai nem csökkentik tovább a kutatásra fordítható időt, azaz nem valósítják meg a pazarlás újabb radikális formáját.

Valamennyi kutatóhelyen, kiváltképpen az egyetemi kutatóhelyeken és tanszékeken, intézetekben törekedni kellene arra, hogy szabályrendszerrel dolgozzanak ki a kutatási munkaidő védelmében, lehetőleg a szervezeti és működési szabályzat keretében, illetve legyen módjuk az alárendelt intézményeknek bizonyos intézkedések felülvizsgálatát kérni a kutatásra fordítható idő védelmére hivatkozva. Ahogy az oktatási idő is szabályozva van, ugyanúgy szabályrendszernek kellene támogatnia főleg az egyetemi oktatók és kutatók kutatási munkaidejének megőrzését.

A kutatási idő védelmének kialakítása segítene egy nagyon káros beidegződés eltüntetésében is, amely mögött az a kimondatlan, ma már teljesen anakronisztikus feltételezés húzódik meg, hogy még vannak további időtartalmak, és hogy az egyetemi oktatók és kutatók időfelhasználása még mindig nem elég hatékony. A hatékonyság további fokozásának egyik legfőbb akadálya mára már a kutatásra fordítható idő csökkenése lett, egyrészt közvetlenül csökkentve a munkába fogott kutatási területeket, másrészt közvetve azzal, hogy elmaradnak az ezek között fellépő alkotó együttműködések, ahogyan csökkenő mértékben érvényesülnek az élénk tudományos kommunikáció által létrehozható szinergikus hatások is.

Az úgynevezett kutatási év vagy félév („sabbatical year/semester”) bevezetése

Sokszor elhangzott már olyan fórumokon, melyeket egyetemi oktatók számára szerveztek, hogy ha már oly sok változás történt a nyugati, elsősorban is angolszász modellhez való közeledés érdekében, akkor talán már helyénvaló lenne átvenni a kutatási év intézményét is, ami ott általában hétévente jár. Célja világos: alkalmat adni az oktatás (és pályázás, valamint az adminisztráció) terhei alól való felmentéssel arra, hogy az oktató ki tudja érlelni könyvét, tanulmányait, vagy találmányait és fejlesztéseit, továbbá hogy szakmai és általános műveltségének hézagait megszüntesse, illetve csökkentse. Ennek az intézménynek a bevezetését célszerű lenne az elismert egyetemi kutatóhelyeken, tanszékeken és intézetekben kezdeni. Mindenképpen kutatási feladatok teljesítéséhez kellene kötni, mert ez az új intézmény a jelenlegi hazai viszonyok között így lenne közérthető.

A kutatási idő megvédése a nem tudományos és nem fejlesztő jellegű mellékfoglalkozásoktól és egyéb tevékenységektől

Külön, elsősorban egyetemi szintű szabályozást igényelne az, hogy korlátozzák az ipar, a mezőgazdaság és a szolgáltatási szektor, valamint az egyetemek közötti együttműködés olyan eseteit, melyek tartósan nem járnak innovációval és fejlesztéssel, ha ezek a vezető egyetemi kutatók és oktatók kutatásra fordítható idejének jelentős csökkenésével járnak.

Az egyetemi és más intézményi adminisztráció átgondolása a kutatásra fordítható munkaidő védelme szempontjából

Szükség volna abból a szempontból az egyetemi adminisztráció átgondolására, hogy a kutatáshoz munkaidőt takarítsanak meg. Ez magában foglalná a tanszékek és intézetek nem kutatással foglalkozó alkalmazottai feladatkörének az átgondolását is, illetve adott esetben új, képzetesebb munkaerő beállítását.

A tudományos ügyintézői munkakör kialakítása és a képzés megszervezése

A kutatással foglalkozó egyetemi oktatók és kutatók számának növekedése, de főleg a hatékonyság és a kutatásra fordítható munkaidőalap megnövelése szükségessé tenné a tudományos ügyintézői munkakörnek az eddiginél szélesebb körű alkalmazását. Ennek előfeltétele lenne a megfelelő felsőfokú képzés kialakítása és mielőbbi elindítása. A tudományos ügyintézői képesítéssel rendelkező munkatársak számos kisebb egyetemi és pályázati feladatkörben helyettesíteni tudnák az egyetemi oktatókat és kutatókat. Az ilyen irányú spontán képzés már voltaképpen megvalósul az egyetemi pályázati irodákban dolgozó, tudományos fokozat nélküli munkatársak helyi képzésével vagy alkalmi betanításával. Minthogy azonban a pályázati kiírások további növekedése vetíthető előre, indokolt lenne a folyamat elé menni a képzés elindításával.

A kutatómenedzserek képzése

A kutatómenedzseri képzés akadémiai intézeti keretek között a kilencvenes évek elején elindult hazánkban, de kellő támogatottság híján elsorvadt. Napjainkban újra mutatkoznak az ilyen képzésre való igény jelei, és alkalmi tanfolyamokat hoznak létre. Az EU kutatási keretprogramokban való részvétel is indokoltá teszi az ilyen képzés beindítását, ami posztgraduális képzés formájában is létezik már a nyugat-európai országokban. A kutatómenedzserek alkalmazása ugyancsak hozzájárulhatna ahhoz, hogy a vezető kutatók adminisztratív és pályázati feladataik egy jelentős részét menedzser társaiknak átadják, és ezáltal tisztán kutatásra fordítható idejük gyarapodjék.

IRODALOM

- BARNABÁS Beáta et al. 2006. Nyílt levél Kóka János ügyvezető miniszter úrnak. *Magyar Tudomány* 7, 888.
- ÉVVAI Katalin – KERÉKGYÁRTÓ György – PAPANEK Gábor – BORSI Balázs 2001. A felsőoktatási K+F szerepe az innovációs folyamatokban. A BME példája. *Magyar Tudomány* 4, 457–470.
- DÓRY Tibor 2005. *Regionális innováció-politika. Kihívások az Európai Unióban és Magyarországon*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus.
- DWORSCHAK, Manfred 2007. Aufbruch im Labor. *Der Spiegel* 42, 155–158.
- FÁBRI György 2006. Az egyetemek és az MTA reformja. *Magyar Tudomány* 10, 1266.
- HARGITAI István 2007. MTA–Egyetem. Támogatott Kutatócsoportok 2007–2009(?)–2011. *Magyar Tudomány* 5, 652.
- JERMY Tibor 2007. „A veréb is madár” (Eretnek gondolatok az akadémiai reformmal kapcsolatosan). *Magyar Tudomány* 5, 649.
- KEMÉNY Tamás – Vincze Imre 2006. A magyar K+F ráfordítások a nemzetközi trendek tükrében. *Magyar Tudomány* 9, 1128.
- KSH 2006. *Kutatás és fejlesztés 2005*. Budapest: KSH.
- MAGDA Sándor 2007. Tudomány, felsőoktatás, versenyképesség. *Magyar Tudomány* 3, 332.
- OTKA Hírlevél Különszámai 1992–2006.
- ÓTVÖS Zoltán 2007. Az ember nem azt nézi, hogy mit ért el – mondja a Bolyai-díjas Lovász László. *Népszabadság*, október 21.
- PLÉH Csaba – Fábri György – Radácsi László 2006. Az átalakuló Akadémia: háttér és távlatok az MTA reformfolyamatában. *Magyar Tudomány* 12, 1510–1535.
- POLÓNYI István – TIMÁR János 2006. Az Akadémia és az egyetemek reformjai. *Magyar Tudomány* 10, 1261.
- RÓNA-TAS András 2006. Tudomány, Akadémia és a piac. *Magyar Tudomány* 8, 996.
- TOLNAI Márton 2006. Átlag feletti teljesítmény fél-pénzen. A magyar tudomány nemzetközi adatok tükrében, Internet: <http://www.mta.hu/fileadmin/2006/07/Felpenz.pdf>.
- TÖRÖK Ádám 1997. Az első átfogó projektértékelési kísérlet Magyarországon. A Központi Műszaki Fejlesztési Alapból finanszírozott K+F pályázati rendszer keretében 1991 és 1995 között megvalósított programok vizsgálata. *Közgazdasági Szemle* XLIV. évf. január, 69–82.
- TÖRÖK Ádám 2006. Quo vadis, Európa? A Lisszaboni Stratégia értelméről és tanulságairól 2006 tavaszán. *Magyar Tudomány* 9, 1040.